

АНГЕЛ ДАВИДОВ (Велико Търново)

ЕЗИКЪТ НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК С ОГЛЕД НА НЕГОВАТА ЛЕКСИКА

Езикът на Григорий Цамблак, особено в лексикално отношение, още не е проучен напълно. Успешен опит в тази насока предприема А. И. Яцимирски в началото на нашия век.¹ Интересни съображения върху Цамблаковото творчество изказват и редица румънски изследвачи преди и след него (епископ Мелхиседек, Н. Картожан, Щ. Чобану, Ал. Пиру, Емил Турдеану, Дамян П. Богдан), а от българските учени В. Сл. Киселков, В. Велчев, П. Русев, И. Гълъбов, Д. Мирчева и др. За езика на Цамблак се говори обаче или фрагментарно, или в рамките на стилистичния анализ. Една по-перспективна задача, разчетена с оглед да даде най-пълна картина на Цамблаковото творчество, си поставя сформираният към Великотърновския университет научноизследователски колектив за издирване, изучаване и издаване литературното наследство на Търновската книжовна школа. По Цамблакова тематика излязоха две комплексни изследвания², под печат е трето³. Написани бяха и няколко студии и статии. С тази продукция вече по-решително се навлиза в езиковата проблематика на Цамблак, поставят се както генерални въпроси, свързани с общата езикова характеристика, така и отделни конкретни задачи във връзка с правописа, морфологията, синтаксиса, лексиката. За изминалия период обаче — почти 15 години — постигнатото не може да ни задоволява (поне що се отнася до отпечатаните трудове).

1.0. Цамблак е голяма фигура в историята на българския език, един от творците на средновековния български книжовен език, който дава облика на цяла епоха. Познавачите на неговото литературно дело приз-

¹ Срв. А. И. Яцимирский. Из истории славянской проповеди в Молдавии. — Памятники древней письменности и искусства, CLXIII, 1906; А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904.

² П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966; П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.

³ А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева, П. Ковачева, Т. Генчева. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак.

нават необикновеното богатство на езика му, умението му да изгради пищна и високохудожествена фраза⁴, използвайки всички познати му от византийската риторика художествени похвати. Неслучайно Яцимирски го поставя над Евтимий Търновски, за което в много отношения има пълно основание. Именно това задължава изследвачите още по-активно да проучват неговия език и специално неговата лексика като особено важен негов компонент.

1.1. В каква насока трябва да се провеждат лексикалните изследвания на Цамблаковите творби?

1.1.1. Преди всичко да се ексцерпира, систематизира и интерпретира цялото лексикално богатство на Цамблук. Пътят за това минава през създаването на отделни речници-индекси на най-големите, най-важните му творби. Досегашният опит показва, че всяко едно по-голямо негово съчинение дава извънредно богат материал. На тази основа трябва да се анализира лексиката, първо, на самото произведение и, второ, на фона на цялата лексикална система на Григорий Цамблук.

1.1.2. По-нататък е необходимо да се покаже отношението на Цамблаковата лексика към предшествуващата традиция, към съвременниците му и евентуално към неговите последователи. В зависимост от натрупания материал тежестта ще преминава постепенно към втората задача. Засега по-актуална е първата, защото нейното решаване осигурява предпоставките за втората.

1.2. В своята статия ще засегна някои въпроси, свързани със състава и характера на Цамблаковата лексика. И друг път съм посочвал внушителния влог, който Цамблук прави в българския исторически речник. Сравнението на неговата лексика само с материала, зафиксирал в речника на Садник-Айцетмюлер, показва нейното изключително богатство и по количество, и по разнообразие на изразни възможности. Цамблаковата лексика се подчинява на същите общи закономерности, същите общи особености и норми, характерни изобщо за езика на Търновската школа — по отношение на използването на наследената Кирило-Методиева лексика, по отношение подбора на книжна и общонародна лексика, по отношение на предпочитани синонимни лексеми, по отношението към гръцкото влияние и т. н.

2.0. Повечето от думите, които използва Григорий Цамблук, са общонародна лексика — думи от основния речников фонд (основното ядро), думи, означаващи жизнено важни понятия, действия, състояния, предмети. Това са общоупотребителни думи, думи, присъщи на говоримия език, думи, необходими за осъществяване на комуникативния процес. Теоретично те биха могли да се срещнат у всички автори или във всички паметници в зависимост от техния тематичен обхват. Тяхното възприемане и включване в употреба от Цамблук се обуславя от необходимостта да намери пълно лексикално покритие на богатото съдържание на своите творби, съдържание, което изисква и богат речник. От друга страна, това свидетелствува за влиянието на народния език върху Цамблук, за връзката му с този език при едновременно стремление към изискан стил.⁵

⁴ Срв. А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. LXXXIV—XCII, LXXXI—LXXXII, CI—CXLIH; П. Русев, А. Давидов. Цит. съч., с. 47—49, и др.

⁵ Вж. по този въпрос П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 61, 89. Също и Ив. Харалампиев. За основните

2.1. Когато се говори за народна лексика, редица автори я противопоставят на книжната, като използват за критерий сферата на употреба. Така Д. Е. Розентал и М. А. Теленкова дават следното определение на книжната лексика: „Лексика, свързана с книжними стилите на реч, употребяваща се в научна литература, публицистически произведения, официално-делови документи и т. п.“⁶ Според О. С. Ахманова книжни думи са „слова, оформили се и развили се под повече или по-малко съзнателно (произволно) въздействие на писатели и ученици“⁷. Други автори делят лексиката на общонародна и необщонародна,⁸ включвайки във втората категория диалектната (областна), специалната (професионално-терминологична) и жаргонната лексика. Близко до това е делението на лексиката на общоупотребителна и с ограничена употреба.⁹ В случая се имат пред вид съвременните езици. Когато става въпрос обаче за лексиката на един доста отдалечен по време период като XIV в., нещата придобиват по-голяма сложност. Досегашните лексикални проучвания за много случаи не могат да ни отговорят задоволително кои думи са взети от народната реч и кои са лично творчество на писателя,¹⁰ те не могат да дадат изчерпателен отговор и на въпросите, доколко, в каква степен употребата на дадена дума е закрепена като норма, каква е ролята на редките думи и т. н. Очевидно за решаването на тези въпроси ще е необходимо преди всичко да се проучи възможно най-пълно лексиката на отделния автор, първо, като негова лексикална микросистема и, второ, като част от общата лексикална система на стария български книжовен език.

2.2. *Общонародна лексика* (думи, незафиксирани от Садник-Айцетмюлер). От тази категория Цамблак употребява следните думи в Похвално слово за Евтимий (съкратено ПЕ), Житие на Стефан Дечански (съкратено ЖСтД) и Мъчение на Йоан Нови (съкратено МИН).

принципи на езиково-правописната реформа на патриарх Евтимий Търновски. — БЕ, 1979, кн. 1, с. 22—30.

⁶ Справочник лингвистических терминов. М., 1972, с. 136.

⁷ Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 198.

⁸ А. В. Калинин. Лексика русского языка. М., 1978, с. 118 сл.

⁹ М. И. Фомина. Современный русский язык. Лексикология. М., 1978, с. 172.

¹⁰ Същият въпрос се поставя и в доклада на Б. Велчева и А. Даскалова „Народни черти в езика на Григорий Цамблак“, изнесен на Третия международен симпозиум за Търновската книжовна школа. Неговата сложност изисква по необходимост да се усъвършенствува системата от критерии за отнасяне на една дума към народната или към книжната лексика. На сегашния етап този въпрос още не е получил пълно и окончателно решение и това налага в много отношения да се експериментира. Така някои признаци на лексиката в отношението „народна (народно-разговорна) или общонародна (общоупотребителна) — книжна или необщонародна (необщоупотребителна)“ бихме могли да сведем до няколко бинарни опозиции: според структурата на думите, според тяхната семантика, по наличие или отсъствие на стилистична обогатеност и т. н. Така например една дума от „книжната“ лексика ще има обикновено усложнена аfixация или може да е сложна по състав, ще е носител на по-книжно, абстрактно или преносно значение, ще има по-висока стилна настройка и т. н. Възможно е противопоставяне и по морфологично-синтактичен принцип, например предпочитано използване на притежателни прилагателни в народната реч при конкурентна възможност съчетание от две съществителни (вж. К. Мирчев. Константин-Кирил, създател на старобългарския книжовен език. — БЕ, 1963, кн. 3, с. 193). Разбира се, езиковата действителност е твърде сложна и затова приложението на посочените критерии и признаци няма абсолютен характер.

2.2.1. Думи, свързани с животинския свят: вълчин (ЖСтД), козлин (ПЕ), патчин (ЖСтД), рыбинъ (ПЕ), пажчинъ (ПЕ), перо (ПЕ).

2.2.2. Думи, означаващи органи и части на тялото или отнасящи се към тях: грюдан (ЖСтД), атро (МЙН), гръбинъ (ПЕ), ребринъ (ПЕ), члановинъ (ЖСтД).

2.2.3. Думи, свързани с неживата природа: вършинъ (ПЕ), стръмнина (ЖСтД), мъгла (ПЕ), заакъ (ПЕ), заачънъ (ЖСтД), издращенъ (ПЕ), жганъ (ПЕ).

2.2.4. Уреди, инструменти, предмети на труда и думи, отнасящи се към тях: праща (ПЕ), сопль (ПЕ), стъкло (ПЕ), копрынъ (ЖСтД), одрынъ (ЖСтД) и др.

2.2.5. Думи за родствени отношения: отъчскъ (МЙН, ЖСтД), родителънъ (ЖСтД), родънъ (ЖСтД), сыновънъ (ЖСтД), преродителъ (МЙН), нетин (ЖСтД).

2.2.6. Думи за болестни състояния: огница (ПЕ), прокаженъ (ПЕ), гинъ (ПЕ), просъдъ (ЖСтД), пробадатъ (ПЕ, ЖСтД), неазаинъ (ЖСтД), распаренъ (ЖСтД), страдалицъ и произв. (ЖСтД), съдръганъ (ПЕ).

2.2.7. Думи, свързани с определени професии, дейности: врачество (ЖСтД), ковачъ (ПЕ, ЖСтД), коупанъ (МЙН), левтвинъ (ЖСтД), плаванъ (МЙН), плавателънъ (МЙН), стрѣльць (МЙН), земеделъць (ПЕ), коннскъ (ЖСтД), оустроугатъ (ЖСтД), зърнтелъ (ЖСтД), снальникъ (ЖСтД), съшневатъ (ЖСтД), тинникъ (ЖСтД).

2.2.8. Думи за основни темпорални и локални понятия: южънъ (ЖСтД), северънъ (ПЕ), вѣсточинъ (МЙН), седница (ЖСтД), тамошънъ (ПЕ, ЖСтД), вѣнжъръшънъ (ЖСтД), вѣсгдъшънъ (ПЕ, ЖСтД), мѣстънъ (ЖСтД).

2.2.9. Действия и процеси, свързани с човека: вѣноуэнтъ (ЖСтД) вѣоржжатъ (ЖСтД), вѣтешъ (МЙН), вѣочеснтъ (ЖСтД), вѣржчнтъ (ЖСтД) доспѣтъ (ЖСтД), достигнѣтъ (ЖСтД), затакатъ са (ПЕ), измыватъ (ЖСтД), издрѣзоватъ (ПЕ), казнѣнтъ (ПЕ, ЖСтД), крѣтатъ (ЖСтД), краснтъ са (ЖСтД), одѣватъ са (ЖСтД), омраэнтъ (ЖСтД) отъ-нестъ (ЖСтД), охочѣватъ (ЖСтД), ошочшатъ (ЖСтД), помѣнтъ (ЖСтД), прѣваачатъ (ЖСтД), прѣкрыватъ са (ЖСтД), прѣтнцатъ (ЖСтД), прѣржчнтъ (ПЕ), пѣхнжтъ (ПЕ), прѣтешъ (ЖСтД), прѣноснтъ (ЖСтД), прѣсѣчатъ (ЖСтД), рѣздатъ (ЖСтД), рѣтоватъ (ЖСтД), обѣгърнтъ (ПЕ), обѣгърнтъ са (МЙН), оплаковатъ (ПЕ), штадѣннѣ (ЖСтД), кѣснѣннѣ (ЖСтД) и др.

2.2.10. Думи, означаващи качества, свойства: вѣстрѣна (ПЕ), лѣгъ-кость (ЖСтД), магъкость (ЖСтД), нагль (ПЕ), простота (ЖСтД), тъ-ность (ЖСтД), тънькость (ЖСтД), тѣснота (ЖСтД), шнѣрна (ЖСтД) и др.

2.2.11. Наречия: блязъ (ЖСтД), грозънъ (ЖСтД), далеча (ПЕ), до-вольнъ (ЖСтД), надалече (ЖСтД), послѣ (ЖСтД), прѣнѣчънъ (ЖСтД), соучоубо (ЖСтД), хѣтро (ЖСтД) и др.

За тези думи трябва да смятаме, че са съществували в говоримия език. Те са били съставна част от неговата лексикална система по времето, когато твори Цамблак. Фактът, че някои от тях могат да имат синоними, не пречи да ги отнесем към основното речниково ядро. Повечето от посочените думи функционират в езика на книжовниците след Цамблак и се запазват до днес в книжовния език или в диалектите. Проследяването на тяхната съдба в исторически аспект може да бъде предмет на отделно изследване.

2.3. *Книжна лексика.* Тук ще отнесем думи, за чието създаване с голямо основание можем да предположим намесата на писателя, книжовника (главно Григорий Цамблак). За пример ще посоча пак лексеми, незафиксирани от Садник-Айцетмюлер. В структурно отношение това са думи с два и повече префикса, префиксално-суфиксални образувания, сложни думи.

2.3.1. Думи с два и повече префикса.

2.3.1.1. От Похвално слово за Евтимий: възпроповѣданнѣ, възпроповѣдовати, възпрославляти са, недоумѣннѣ, недоумѣваньнѣ, непрѣльстѣннѣ, непрѣстрашнѣ, прѣпоподобявати са (и в ЖСтД), произволеннѣ, прѣдвѣзвѣщати, прѣдвѣзвѣжати, прѣоумноженнѣ, съвзвѣснѣ са, съпротазати са, съпрѣлагати и др.

2.3.1.2. От Житие на Стефан Дечански: ннзвѣргнати, обесчадѣти, онеправѣдовати, прнсѣвзкоупнѣ, прнѣзпадати, прѣпоподобяти, прѣпрѣводнѣ, подѣкланати са, прѣоудобавѣти, прѣдѣстательствовати, прѣодоавѣти, распѣснати, съвѣдѣтельствовати, съподобяти са, съвзсхитнѣ са, непоколѣбнѣ, прѣвѣждаѣннѣ, прѣдѣпочѣтѣннѣ и др.

2.3.1.3. От Мъчение на Йоан Нови: прнсѣвзкоупнѣ, прнѣзпадати, прѣпоподобяти са, прѣпрѣводнѣ и др.

2.3.2. Префиксално-суфиксални образувания.

2.3.2.1. От Похвално слово за Евтимий: възпрославляти са, назнаменовати, нангравати, обзхожденнѣ, подѣспѣшествовати, послоушѣаннѣ, прѣязыкъствовати, съпротнѣленнѣ, оукротѣвати, оусѣкатель, населнѣтель и др.

2.3.2.2. От Житие на Стефан Дечански: въззѣганнѣ, възпѣваннѣ, окръмленнѣ, обзѣганнѣ назнаменовати, послоушаннѣ, послѣдованнѣ, потъмненнѣ, съдрѣжаннѣ, съраслѣство, съчлененнѣ, възлюбленнѣ, обрадованнѣ, съдѣтельствованнѣ, нстѣщавати, оглаголовати, ожесточавати, прѣвѣщавати съвѣдѣтельствовати са, оутроуждавати и др.

2.3.2.3. От Мъчение на Йоан Нови: възкопавати, облагодѣтельствовати, позорѣствовати, произвоавѣти, навѣтъннѣ, отѣметѣннѣ и др.

2.3.3. Сложни думи. Тъй като по-нататък в статията е направен структурно-семантичен анализ на сложните думи с първи компонент без-, благо-, бого-, все-, добро-, любо-, където са дадени и съответни примери, тук ще посоча някои други модели: велнкомждѣрнѣ (ПЕ), военачальннѣ (ПЕ), высокорасальнѣ (ПЕ), достождѣннѣ (ПЕ), доухоноснѣ (ПЕ), законоположнѣтель (ПЕ), златолюбнѣ (ПЕ), златолюбнѣ (ПЕ), ндоослоуженнѣ (ПЕ), нноплемѣннѣ (ПЕ), крѣвождѣннѣ (ПЕ), лѣженнокѣ (ПЕ), малодоушѣствовати

(ПЕ), малословенъ (ПЕ), миролюбенъ (ПЕ), многочестенъ (ПЕ), местоположение (ПЕ), общепользенъ (ПЕ), поустынолюбенъ (ПЕ), ржкоудание (ПЕ), ржкоположити (ПЕ), своепламененъ (ПЕ), своерастенъ (ПЕ), скорописецъ (ПЕ), слоконаказание (ПЕ), странноприимница (ПЕ), еднномждрьнъ (ПЕ, ЖСтД), равнаноангельнъ (ЖСтД), багровндънъ (ЖСтД), доушетавенъ (ЖСтД), жестокосръдъ (ЖСтД), жнеоначальнъ (ЖСтД), злодѣнственъ (ЖСтД), зломждрьнъ (ЖСтД), злославенъ (ЖСтД), коупальнороденъ (ЖСтД), мраморозваианъ (ЖСтД), многовысокъ (ЖСтД), многоветвенъ (ЖСтД), многозлатънъ (ЖСтД), многозърнтельнъ (ЖСтД), многоплодоносенъ (ЖСтД), мжченнколюбенъ (ЖСтД), ненскоусозлаобенъ (ЖСтД), новодарованъ (ЖСтД), оржженосенъ (ЖСтД), плодоносенъ (ЖСтД), православенъ (ЖСтД), прьвороденъ (ЖСтД), свашеньнолѣпенъ (ЖСтД), трьвєанкъ (ЖСтД), оумоврьдѣнъ (ЖСтД), еднномыслѣнъ (ЖСтД), едннопогыѣвалънъ (ЖСтД), братолюбьць (ЖСтД), братоуѣнницъ (ЖСтД), велнкодоушнѣ (ЖСтД), велнкомждрнѣ (ЖСтД), велнкомжченнкъ (ЖСтД), доброполученнѣ (ЖСтД), злѣолютьство (ЖСтД), каменностѣчьць (ЖСтД), козьлогласованнѣ (ЖСтД), колѣнопрѣклоненнѣ (ЖСтД), немнаосръднѣ (ЖСтД), правосжданѣ (ЖСид), православнѣ (ЖСтД), пѣснописецъ (ЖСтД), самодръжавнѣ (ЖСтД), свашеньнословенѣ (ЖСтД), чрьдоначальннкъ (ЖСтД), едннодръжатн (ЖСтД), еднномждръствоватн (ЖСтД), междоусобѣнъ (ЖСтД), многострашѣнъ (ЖСтД), многооусръдѣнъ (ЖСтД), многоочудѣнъ (ЖСтД), басносъказатель (МЙН), баснословннкъ (МЙН), зєврьвендѣнъ (МЙН), анхоглаголаннѣ (МЙН), многословенъ (МЙН), многострадаѣлѣнъ (МЙН), многохъждѣжѣнъ (МЙН), многогнмѣнтѣнъ (МЙН), мжченнколюбѣнъ (МЙН), отъчєпрѣданѣнъ (МЙН), подєнгѣположѣннкъ (МЙН), прѣтнєжстатн (МЙН), свашеньнословѣствоватн (МЙН), тьзонменнтъ (МЙН), тьмѣчнслѣнъ (МЙН), хрнстолюбєзѣнъ (МЙН) и др.

2.3.4. Ако искаме да установим творческата роля на Григорий Цамблак в създаването на дадените тук за пример думи, ще е необходимо да се направят съпоставки с лексиката на паметници и писатели, които го предхождат или работят успоредно с него. На сегашния етап тази задача не е още решена. Във всеки случай обаче Цамблак въвежда в обръщение този широк лексикален кръг и със своето творчество и писателски авторитет способствува за неговото утвърждаване в тогавашната епоха, за да го предаде на следващите поколения.

3.0. *Отношение към старобългарското лексикално наследство.*

3.1. Интересно ще бъде да проследим по известните в българистиката списъци от лексикални дублети-синоними предпочитанията на Цамблак. Подобни наблюдения бяха направени от Ив. Гълъбов в комплексното изследване върху Похвалното слово за Евтимий.¹¹ Като коригирам някои негови пропуски, аз разпростирам наблюденията си върху по-широк кръг паметници: Мъчение на Йоан Нови, Похвално слово за Евтимий,

¹¹ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 84–86.

Григорий Цамблак

Охр. школа	МЙН	ПЕ	ЖСтД	РПТ	Пресл. школа
ГОУМЬНО	—	ГОУМЬНО (1)	—	—	ТОКЪ
АЛЪКАТИ	ПОСТНТИ (1)	АЛЪКАТИ, (1) НО И ПОСТЪ (1)	АЛЪКАТИ (1)	ГЛАГОЛ НЯМА ПОСТЪННЧЕСТВО (1)	—
ВЕАНИ	ВЕАНИКЪ (7)	ВЕАНИ (2) ВЕАНИКЪ (28)	ВЕАНИ (2) ВЕАНИКЪ (36)	ВЕАНИКЪ (1)	ВЕАНИКЪ
ДОСТОЯНИЕ	—	НАСЛЕДОВАТИ	—	—	НАСЛЕДНИЕ
ЖНЕОТЪ	ЖНЕОТЪ (2)	ЖНЕОТЪ (1)	ЖНЕОТЪ (2)	ЖНТИКЪ (1) ЖНТЕАЛСТВО (1)	ЖНТИКЪ
—	ЖНТИКЪ (1)	ЖНТИКЪ (16) ЖНЗНЬ (3)	ЖНТИКЪ (11)	—	—
ЖРЪТЕА	ЖРЪТЕА (2) ЖРЪТЕА- НИКЪ (1)	ЖРЪТЕА (6)	ЖРЪТЕА (2)	—	ТЪВЕА
НСКОНИ	ПРЪВЪКЪ (1)	ПРЪВЪКЪ (5) ПРЪВЪКЪ (1) ПРЪВЪ (1) ПРЪВА (1) ОТЪ ПРЪВААГО (1)	ПРЪВЪКЪ (5)	—	НСПРЪВА
НСКРЪНИИ	БАНЪКЪ (1) БАНЪ (2)	БАНЪКЪ (1) БАНЪ (2)	БАНЪ (4)	—	БАНЪНИИ
НАПЪНТИ	—	НАПЪНТИ СЪ (1)	НАПЪНТИ СЪ (1)	—	НАПЪНТИ
ПОСЛАТИ	ПОСЛАТИ (1)	ПОСЛАТИ (3) ПОСЛАТИ СЪ (1)	ПОСЛАТИ (17) ПОСЛАТИ (2)	ПОСЛАТИ (1) ОТЪПЪЩАТИ (3)	ПОСЛАТИ
РАДН	РАДН (4)	РАДН (18)	РАДН (19)	РАДН (4)	РАДН
СКРЪБЪ	—	СКРЪБЪ (1) ПЕЧАЛЪ (1)	СКРЪБЪ (2)	ПЕЧАЛЪ (1)	ПЕЧАЛЪ
СЪНЪМЪ	СЪБОРНЦЕ (1)	СЪНЪМЪ (2)	СЪНЪМЪ (1) СЪБОРНЦЕ (4) СЪБОРНЦЕ (1)	—	СЪБОРНЦЕ
ТЪКЪМО	ТЪКЪМО (1)	ТЪКЪМО (17)	ТЪКЪМО (5)	ТЪКЪМО (1)	ТЪКЪМО
ХРАМНА	ТЪЧНИКЪ (1) ХРАМНА (2)	ТЪЧНИКЪ (4) ХРАМЪ (4)	ТЪЧНИКЪ (2) ХРАМЪ (8)	—	ХРАМНА
ЖЕННЪ	—	—	ЖЕННЪ (3) ЗАТЬ (1)	—	ЗАТЬ
КЪЛАДЪ	—	ЦАТА (1)	ПЪНАДЪ (1)	—	ЦАТА

Житие на Стефан Дечански и „Разказ за пренасяне мощите на Петка Търновска“ (съкратено — РПТ).

Какво показва тази таблица за употребата на един от двата или заедно и на двата лексикални варианта?

При ГОУМЬНО / ТОКЪ — само охридският вариант. При АЛЪКАТИ / ПОСТНТИ — и двата глагола. При ВЕАНИ / ВЕАНИКЪ — и двете с явно предпочитане на ВЕАНИКЪ; в две от анализирания произведения ВЕАНИ изобщо не се среща. Във връзка с двойката ДОСТОЯНИЕ / НАСЛЕДНИЕ в четирите тек-

ста няма съществително, но в ПЕ има глагола *наслѣдовати*. При *жнвотъ* / *житне* сумата на употребите говори недвусмислено в полза на *жнвотъ* — 5:1, в ПЕ е употребен още един синоним — *жизнь*. От двойката *жрътва* / *трѣва* се употребява само първата лексема, която при това има производна *жрътвенникъ* в МЙН. Обратно е при двойката *нсконн* / *нспръва*: *нсконн* изобщо не се среща, няма и форма *нспръва*, но в замяна на това е налице голямо разнообразие от форми с корен *пръв-*, особено в ПЕ. От двойката *нскрънн* / *влнжънн* охридският вариант също не се среща в разглежданите съчинения, няма и *влнжънн*, обаче има *влнзъкъ*, също така и наречието *влнзъ*. Подобно е положението и със следващата двойка синоними: *натроутн* / *напнтатн*. *Натроутн* изобщо не фигурира, а застъпник на преславския вариант е *пнтатн са*. В ЖСтД срещаме още един синоним на тези глаголи — *насытнтн*. От двойката *посълатн* / *поустнтн* определено предпочитание има към охридския вариант *посълатн*, който се редува с *посылатн*. Освен това в РПТ се използва и *отъпоуцатн*. От двойката *радн* / *дѣла* в изключителна употреба е само *радн*. При *скръзь* / *печаль*, *сзньмъ* / *сзборъ* може да се каже, че има равноправна употреба на двата варианта, при това във втория случай и двете лексеми имат производни на *-ице*. При двойката *тъкъмо* / *тъчнѣ* също са застъпени и двата варианта, но с решително предпочитане на охридския, както личи от броя на употребите. При *храмнна* / *хлѣвна* срещаме единствено първия вариант *храмнна* заедно с по-честото *храмъ*. Двойката *жннхъ* / *затъ* е зафиксирана само в ЖСтД с двете лексеми. Интересно е да се отбележи, че *жннхъ* се употребява в контекст, близък по съдържание до евангелския. От двойката *скълазъ* / *цата* само в ПЕ срещаме *цата*, първият вариант изобщо не е употребен никъде. В ЖСтД има *пъназъ*.

От направения кратък преглед е явно, че Цамблак има леко предпочитание към преславските варианти, но съвсем не пренебрегва и охридските. Обяснението е в това, че в този период те вече съвсем не са само „охридски“ или „преславски“, а са съставна и равноправна част на цялостната лексикална система на средновековния български книжовен език. Ще припомня, че подобно отношение към възможните за употреба синоними има и у автори още от старобългарския период. Така от разглежданите лексикални паралели Климент Охридски употребява само от Охр. школа *жрътва*, *посълатн*; само от Преславската — *печаль*, *наслѣднѣ*, *влнжънн*, *влнзъ*; едновременно и охридски, и преславски вариант: *вѣлнн* / *вѣлкъ*, *жнвотъ* / *житнѣ*, *радн* / *дѣла*, *тъкъмо* / *тъчнѣ*, *храмнна* / *хлѣвна*. Подобна е картината и у Презвитер Козма. Само от охридски варианти употребява *достоѣннѣ*, *нсконн*, *посълатн*; само преславски — *поустнтн са*, *влнжънн*, *напнтатн*, *сзборъ* *тъчнѣ*; едновременно и двата синонима: *вѣлнн* / *вѣлкъ*, *жнвотъ* / *житнѣ*, *жрътва* / *трѣва*, *радн* / *дѣла*, *скръзь* / *печаль*, *храмнна* / *хлѣвна*.

4.0. По отношение *употребата на гръцки думи* Григорий Цамблак е верен на най-добрите традиции на старобългарската епоха — той ста-

рателно отбягва заемките, като ги допуска само в случай, когато се отнася до терминологична лексика от религиозен или административен характер. Това са термини, навлезли в книжовния език още от епохата на християнизацията, например *архидерен*, *архидернскоупъ*, *апостола* и производните *ангелъ*, *епнскоупъ*, *евангелне*, *нгемонъ*, *впархъ* и др. Намерили са място и някои гръцки думи, навлезли в същност много отдавна в народната реч, например *нкона* (*пр(н)снод(ъ)вѣа* *въсеч(ъ)стнжа* *нкону*, ПЕ, 41.3); или прилагателното *аспидънъ* (*идъ* *аспидень* *под* *оустнамн* *нхъ*, МЙН, 14.9) — тук обаче се касае до заемане на готов превод от предходните книжовници — това е цитат от Римл. 3.13, Пс. 139.4. Като синоним на *змна* (ЖСтД) Григорий Цамблак употребява и *ехндъна* (МЙН), но при една ясно забележима семантична диференциация, в съчетанието *нзчадне* *ехндънамъ* — *ехнднам* *нзчадне* *евреннь* (МЙН, 28.3), където по-силно е показано личното отрицателно отношение на автора. Заслужават внимание и други синонимни двойки гръцки и български думи, например *ангелъ*/*въстѣннкъ*. Когато става дума за 'божи вестител', за ангел като свръхестествено, безплътно същество, обитател на небесата и изпълнител на божията воля, Григорий Цамблак употребява естествено *ангелъ*, следвайки старобългарската традиция: *прнчѣта* *ва(а)д(ы)ка* *снх* *двхы* *агг(е)лwm* *прѣмнрнмъ* (ПЕ, 56.6). Н тако *ва(а)женю* *д(оу)шв* *г(ос)подевн* *прѣдастъ* *вт* *аггелъ* *подѣмлемъ* (ЖСтД, 44.33). *Сѣа* *оны* *прѣд* *аггелы* *н* *чл(овѣ)кы* *ѣвѣ* *прѣдставеть*, (ЖСтД, 50.3) и др. Когато става дума за понятие извън тясно култовата сфера, Цамблак използва *въстѣннкъ* в значение 'вестител, пратеник': *Н* *wnн* *ндахуу*, *злымъ* *последѣюще* *въстѣннкwm* (ПЕ, 56.2). *Б(ог)а* *ва(а)годарѣше* *н* *добромъ* *прѣселенюу* *въстѣннка* (ЖСтД, 41.6), или *послѣанннкъ*: *Н* *авѣ* *не* *пнсанн*, *не* *пнсланннкы*, *не* *нным* *такowym* *вбразом*, *нж* ... *прнстаннше* *лавры* *достнжет* *н* *самъ* *собоу* *такowymъ* *нспытаннѣ* *творнтъ*, *мжжа* *съ* *чѣстїж* *прѣдставель* (ПЕ, 21.2). *Послаааше* *самодръжць* *грѣкwm* *къ* *зетевн* *своемъ* *срѣб'скомъ* *ц(а)рю* *послаанннкы* (ЖСтД, 22.1).

За стилистично и лексикално разнообразие Григорий Цамблак използва в един контекст понякога и гръцка, и българска дума: *манастирь* и *обнтѣль*, *нгоуменъ* и *настоятель*, *настоящъ*, *прѣдѣстателствоуѣщъ* и др. Това важи особено за ЖСтД.

Семантично разграничаване наблюдаваме и при синонимите *варъваръ*, *варъварннъ* и *нноплеменьнъ*. Българската дума е по-неутрална в стилистично отношение и означава изобщо 'чужденец, инородец, чуждоземец' (субстант.). Гръцкият синоним *варъваръ* също има това общо значение — 'чужденец, друговедец': *Снѣ* *възвыси* *лѣнфа* *ради* *цѣломждѣа* *н* *нез* *любѣа*, *въ* *того* *ржкоу* *зрѣтн* *оустронѣ* *въсемоу* *егнптоу* *н* *фараонову* *домоу*, *нж* *онѣх* *оубо* *посрѣд(ъ)* *варваръ* *н* *въ* *мнрскыхъ* *вещехъ*, *сего* *же* *посрѣд(ъ)* *любомждръныхъ* *мжжен* *н* *о* *н(е)б(е)сныхъ* *оупражнѣщнхъ* *са* *нсправленнхъ* (ПЕ, 16.6). *Н* *оубв* *аше* *толко* *вонн'ствѣннь* *есн*, *на* *варварн* *въоружан* *се*, *а* *не* *на* *Х(рнсто)вѣ* *людн* (ЖСтД, 35.4). В редица примери

обаче тази дума е стилистично обогатена: 'див, жесток човек': *иѣрацю* *са варварѣ*, *прѣтѣцю*, *огнемъ съзѣати*, *на оуды съсѣцати* *обѣщаваѣцю* *са* и *инымъ* *пуждынымъ* *сѣмр(ъ)темъ* *прѣдѣлати* (ПЕ, 50.4). И того *вѣнствомъ* *дыхающе* *стрѣмленіе* *стѣлѣтъ* и *грозное* *оно* *варвара* *внѣдѣніе* *на* *бл(а)го-* *прѣстоупно* *прѣлагаѣтъ* *оустроеніе* (ПЕ, 52.9) и др. Съответно прилагателното *варварьскъ* има значение 'варварски' и 'турски' (ПЕ).

Характерна е употребата на синонимите *грѣчьскъ* и *сѣньскъ*. В ПЕ българската дума е употребена един път. Явно е предпочитанието на Цамблак към *сѣньскъ* — 3 пъти, дори веднѣж — *сѣадьскъ*. Очевидно тук Цамблак следва архаичната традиция.¹² В ЖСтД съотношението между *грѣчьскъ* и *сѣньскъ* е 1:1, при това там срещаме и съществителното *грѣкъ*.

Що се отнася до сложните думи, в славистиката е установено и прието да се обяснява тяхното наличие с гръцко влияние. Това е вярно, но се нуждае от известно уточняване: гръцкото влияние е безспорно при калкираните думи. Така се възприема и усвоява определен слово-образователен модел, който може да получи свое развитие на българска почва, да възникнат нови модели, нови образци, вече с българска специфика (с по-различно разположение и съотношение между компонентите). Това в голяма степен се отнася и за Григорий Цамблак. Той употребява голямо количество сложни думи, но за много от тях няма гръцко съответствие.¹³ Съвсем малко са полукалките: *иѣдѣлослуженіе* *ѣѣдѣлослуженіе*, *иѣконоборьскъ* *ѣѣконоборѣхъ*. У Цамблак се срещат и някои семантични калки, при които се развива ново значение под влияние на гръцки: *вѣз-мѣтити*, *нѣходъ*, *пѣстръ* и някои други функционират в Цамблаковите съчинения с ново значение. Така *пѣстръ* подобно на *ποικίλος* означава и 'лукав, изкусен': *Вѣнѣлнкоже* *сѣа* *пѣстрынъ* *онъ* *зѣловож* и *кѣварнынъ* *гл(а)-гол* *ааше* (МѢН, 7.1). В ПЕ *нѣходъ* има значение 'кончина, смърт, напускане земния свят': *Оумомъ* *же* *прѣвмѣрѣа* *она* *достѣжа* и *прѣжде* *нѣхода* *еже* *отъ* *зѣде* *сѣа* *разѣумно* *наслаждаѣ* *са* (ПЕ, 19.1).

В останалите случаи, където е възможна употреба на гръцка дума (според лексикалната традиция на старобългарския език), Цамблак последователно употребява българския еквивалент. Така в разглежданите съчинения не се срещат *ѣръ*, *ѣроматъ*, *ѣлѣсѣнѣнѣ*, *ѣлѣсѣнѣнѣсѣти* и др. от този род. Вместо това са в редовна употреба *вѣздѣоухъ*, *ѣлѣгѣоухѣнѣ* и прилагателното *ѣлѣгѣоѣнѣнѣ*, *хоуѣнтѣ* и *похоуѣнтѣ*. Когато се докосва до исихастката идеология на Евтимий в Похвално слово за Евтимий, Цамблак никъде не употребява *нѣнхѣнѣ*. Вместо това виждаме *вѣзмѣзѣнѣ* и синонима му *мѣзѣчѣнѣ*, *вѣзмѣзѣнѣнѣ*, *вѣзмѣзѣнѣнѣнѣ*, *мѣзѣчѣти*.

¹² П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов. Цит. съч., с. 78—79.

¹³ Употребявам термина „съответствие“, въпреки че става дума за оригинални творби — имам пред вид, че Цамблак е бил отлично начетен в гръцката литература (срв. казаното за него от А. Ваян: „Cambiak écrit en slave, mais il pense en grec“ (A. Vaillant. Cyrille de Turov et Grégoire de Nazianze. — RES, t. XXVI, 1950, fasc. 1—4, p. 50).

5.0. *Сложни думи.* Без да анализирам подробно сложните думи у Цамблак, ще се спра само на някои категории и при техния анализ ще се постарая да потърся само характерното за нашия автор. Това са думи с първи компонент *без-*, *благо-*, *бого-*, *всѣ-*, *добро-*.

5.1. *Думи с I компонент без-*. Като оставя настрана въпроса, дали това са сложни думи, или са префиксални образувания, ще отбележа тяхната широка употреба в Цамблаковите творби: в ПЕ — 17, в ЖСтД — 17, в МЙН — 7. От тях почти половината липсват в речника на Садник-Айцетмюлер: *безвѣдѣно*, *безгодѣнѣ*, *бездръзновенѣнѣ*, *безмаѣбѣнѣнѣ*, *безоумѣно*, *беспнѣно* (всичко от ПЕ), *безчловѣчѣнѣ* (МЙН), *безмѣстѣнѣ*, *бѣщнѣнѣ* (безчнѣнѣ), *бездомѣнѣ*, *безмѣстѣнѣ*, *бесправѣдоватѣ* (ЖСтД) и др.

5.2. *Думи с I компонент благо-*. Думи от този тип в трите произведения на Цамблак — ПЕ, МЙН и ЖСтД — са употребени общо 58. От тях близо половината липсват в речника на Садник-Айцетмюлер. Иначе в повечето случаи думите с първа съставка *благо-* са добре известни от първите Кирило-Методиеви преводи като *благоволѣнѣ*, *благородѣнѣ*, *благословѣнѣ* и др. За нас естествено представляват по-голям интерес онези лексеми, които не са зафиксирани в някой от известните речници на старобългарския език. Тъкмо тях трябва да смятаме като характерни за лексикалната система на Григорий Цамблак. Това се доказва от факта, че някои от тях се срещат едновременно в двете или в трите разглеждани произведения — МЙН, ПЕ и ЖСтД: *благородѣнѣ*, *благословѣнѣ*, *благословѣнѣ*, *благословѣнѣ* и др.

Особено ценни за българската историческа лексикология са онези думи, които не са отбелязани в никой от речниците на старобългарския език, например *благословѣнѣ*, *благословѣнѣ*, *благословѣнѣ*, *благословѣнѣ* и др., или пък са отбелязани само у Миклошич, но без посочване на паметник: *благословѣнѣ*. За жизнеността на тези лексеми говори обстоятелството, че двата компонента не са епизодично свързани — от една сложна основа има образувания за различни части на речта, например *благословѣнѣ* и *благословѣнѣ*, *благословѣнѣ* и *благословѣнѣ*, *благословѣнѣ* и *благословѣнѣ* и др.

5.3. *Думи с I компонент бого-*. Тази категория е също широко застъпена у Цамблак. Повече от половината употребени думи не са включени в речника на Садник-Айцетмюлер — *богословѣнѣ*, *богословѣнѣ*, *богословѣнѣ*, *богословѣнѣ* и др. Някои от тях са употребени и в двете произведения (ПЕ и ЖСтД) като *богословѣнѣ*. Почти всички от тях са прилагателни, образувани със суфикс *-ѣнѣ* или от причастия на *-ѣнѣ*, *-ѣнѣ* + суфикс *-ѣнѣ*: *богословѣнѣ*, *богословѣнѣ*, *богословѣнѣ*, *богословѣнѣ* и др. Сложните наречия от този тип са образувани на *-ѣ* и *-ѣ* от прилагателни на *-ѣнѣ*: *богословѣнѣ*, *богословѣнѣ* и др.

5.4. *Думи с I компонент всѣ-*. В трите произведения на Цамблак (ПЕ, ЖСтД и МЙН) сложни думи от този вид има около 16. Местоименият компонент *всѣ-* в едни случаи има значение 'изцяло', когато става

дума за термини: **всенощънъ**, **всесъжеженне**, **всеплоднъ**. В други случаи има значение 'пре-, върх-, много, най-', т. е. изразява признака, означен с прилагателното в най-висша степен: **всесъвършенъ**, **всестрастънъ**, **всесквърънъ**, **всечъстънъ**. В трети случаи има значение 'всичко, всички', 'отнасящ се до всички', например **всעדържнтель**, **всезърнтель**, **всена-родънъ**. В словообразователно отношение структурата на тези сложни думи е прозрачна — в повечето случаи **всѣ-** се прибавя към съществително или прилагателно и получената дума естествено е пак от същата морфологична категория. За жизнеността на редица форми говорят и техните производствени възможности — така от **всעדържнтель** е получено **всעדържнтелькъ**, от **всезърнтель** — **всезърнтельнъ** и т. н. Сложните думи от този модел са били неотменна съставка на средновековния стил, а някои от тях, получили още тогава широка употреба, са запазени и до днес. Забележително е, че дума като **всенародънъ** от тази категория не е зафиксирана в речниците на Садник-Айцетмюлер, Срезневски и в Речника на Чехословашката АН.

5.5. *Думи с I компонент добро-*. В сравнение с разгледаните по-горе сложни думи те са по-малко на брой — за трите произведения 9. И тук най-интересни са формите, незафиксирани от старобългарските речници: **доброположенне** (ЖСтД), **доброкупльство** (МЙН) — и двете не се срещат в нито един от тях; **доброненавнъстънъ** не е отбелязано от СА, Срезн. и Пр. р.

5.6. Заслужават внимание формите с конкуренция на първите съставки **досто-** и **достонно-**. С корен **лъп-** винаги се свързва **достонно-**: **достоннолъпънъ** (МЙН), **достоннолъпнѣ** (ЖСтД); също и с корен **хвал-**: **достоннохвалънъ** (ЖСтД). Само в един случай виждаме **досто-**: **досто-чюдънъ** (ПЕ).

5.7. *Думи с I компонент лъво-* са общо около 10, и то предимно от ПЕ, в ЖСтД са само 3, а в МЙН няма сложни думи с първа съставка **лъво-**. За отбелязване е, че всички думи от този вид не са зафиксирани в речника на Садник-Айцетмюлер, в Речника на Чехословашката АН, а някои в нито един от старобългарските речници: **лъвожнѣотънъ**, **лъвомждърънъ**, **лъвопърѣтнъ** СА, **лъвословънъ**.

5.8. Всички сложни думи у Цамблак се характеризират със забележителна семантична цялост и стройност. У Цамблак няма изкуствени построения, насилствено скърпване на два компонента. Неговите композити са ясни в структурно отношение и за съвременния читател, а по отношение на семантиката са единни, неделими цялости. Ето например как естествено се съчетават корен със значение на положителни признаци, качества, явления, като **лъпъ**, **оугодънъ**, **хваленне** и др., с I компонент **благо-**: **благолъпънъ**, **благооугодънъ**, **благохваленне**, **благочиннѣ** и др. или лексеми с пейоративен пълнеж, като **лютьство**, **смръднѣ**, с I компонент **зъло-**: **зълолютьство**, **зълосмръднѣ**. В такива случаи първият компонент подсилва, разширява, доразвива общия смисъл на втория компонент, получава се своеобразно „умножаване на семите“. И обратно, единият компонент може

да определи смисъла, семантичната насоченост на иначе неутрални по значение лексеми, например 1) Ако това е първи компонент: **благочѣстнѣъ** и **злочѣстнѣъ** (незафиксирана в речника на СА), **богомѣдрѣнѣъ** и **зло-мѣдрѣнѣъ** (и двете липсващи в класическите старобългарски паметници). В този случай е налице семантично управление, при което управляваният първи компонент, който играе първенстваща роля, може да измени, в смисъл да нюансира семантиката на втория компонент: така при **богомѣдрѣнѣъ** значението е 'който притежава истинска, дълбока мъдрост, мъдрост, достойна за бога'; а прилагателното **злоумѣдрѣнѣъ** ще има значение 'който притежава зли, коварни мисли, чиито умствени способности са поставени в служба на злото'. 2) Ако това е втори компонент: **вратолѣбѣъ** и **вратоубѣнѣъ**. В тези примери неутралният елемент, „определяемостта“ е първи компонент, който по правило е съществително. Вторият, определящият компонент, е глаголна основа.

5.9. Семантичните отношения между компонентите в сложните думи, на които се спрях накратко, имат и съответен синтактичен израз. Тези отношения могат да бъдат:

5.9.1. Определение към определяемо; отговаря на въпрос какъв, колко, как? — **благохвалѣнѣъ**, **благопокорѣнѣъ**, **благодѣловѣнѣъ**, **велико-доушѣнѣъ**, **великомѣдрѣнѣъ**, **высокораслѣнѣъ**, **дѣлготрѣплѣнѣъ**, **злочѣзньство**, **лѣженнокѣъ**, **малословѣнѣъ**, **многоцѣнѣнѣъ**, **многочѣстѣнѣъ**, **достоннохвалѣнѣъ**, **жестокоуриѣъ** и др. При тези случаи първият компонент е прилагателно или наречие.

5.9.2. Когато двата компонента са съществителни, вторият е определение на първия и отговаря на въпрос чий, например **воѣначалѣнѣъ**, **мѣстоположенѣъ**.